

Albert BING*

PRVI SVJETSKI RAT I OMASOVLJENJE POLITIČKE (SAMO)SVIJESTI: SLUČAJ HRVATSKE

ABSTRACT: This paper deals with the development of Croatian politics ahead of the Sarajevo assassination and the outbreak of the First World War. The focus of attention is the question of a national issue whose interpretation of 1903 is gaining new significance due to the acute crisis of dualism, change of government in the Kingdom of Serbia, and the increasingly prominent activity of the heir, Duke Franz Ferdinand. On the basis of the analysis of parliamentary party programs and the activities of relevant political groups, unilateral dissatisfaction with the Croatian position in Austria-Hungary is noticed, and in the context of the state relations with Hungary, it stands out as an overwhelming problem of achieving Croatian financial autonomy. After the implementation of the annexation of Bosnia and Herzegovina, the approach to the national issue is tightened, and from then on, a considerable number of political actors have seen its solution only in affirmation of the principle of national unity in the integral area of the southern Slavs.

KEY WORDS: Croatian politics, Yugoslavism, Austro-Hungarian empire, Sarajevo assassination

Veliki rat i mali narodi – „ptičja“ i „žablja“ perspektiva: slučaj Hrvata

Rat koji je H.G.Welles 1914. godine opisao kao „posljednji rat“ – „rat koji će okončati (sve) ratove“ (The War That Will End War), završio je, riječima njegova sudionika pisca Ernesta Hemingweya, kao „najbesmislenija klaonica otkako postoji ovaj svijet“.¹ Prema mnogim pokazateljima Prvi

* Autor je viši znanstveni suradnik u Hrvatskom institutu za povijest, Zagreb.

¹ H. G. Wells, *The War That Will End War*, London, 1914.; E. Hemingway (ed.), *Men at War*:

svjetski rat nije bio sličan nijednom ratu koji se vodio prije ili poslije njega. Otpočeo je euforijom koja je zahvatila cijele narode, a završio kao „genocid neviđenih razmjera, besmisleni pokolj koji se nastavljao do stanja potpune iscrpljenosti zato što nitko nije znao da mu učini kraj.“² „Veliki rat“, kako su ga nazvali suvremenici, pokazao se povijesnim događajem iznimne složenosti; ne samo zbog svoje traumatične prirode, komešanja i društvenih posljedica do kojih dolazi u poslijeratnom razdoblju, već i zbog iniciranja sukoba i razaranja dvadesetak godina kasnije, u Drugom svjetskom ratu.³ Bio je to događaj koji je sudbinski povezao velike i male narode, žitelje različitih kontinenata, velikih i malih država. Iznjedrio je niz noviteta u načinu ratovanja, promijenio filozofiju izvještavanja...; potaknuo je globalizaciju - kako u geopolitičkim promjenama tako i u svjetskim poslovima. U svojoj konačnici, Prvi svjetski rat, koga su obilježila masovna stradanja nekoliko generacija, porodit će i anarhiju te zahtjeve masa za radikalnim nacionalnim i socijalnim promjenama; po njegovu završetku na povijesnu scenu stupit će dvije nove silnice koje će u bitnom obilježiti 20. stoljeće postavljajući alternativu liberalnim demokracijama: ideologije komunizma i fašizma. Cijeli ovaj povijesni koloplet općenito ukazuje na složenost mogućeg pristupa interpretacijama Prvoga svjetskog rata.

Problem percepcije Velikog rata pojavljuje se već tijekom samoga sukoba. U tom kontekstu mogu se razmatrati mnoga složena pitanja povezana uz razine svijesti i informiranost pojedinih društvenih slojeva, građana/podanika država koje su sudjelovale u ratu. Uz, dakako, političke implikacije, jedna od relevantnih osebujnosti rata bilo je nastojanje - prvi puta postavljeno „na naučnu osnovu“ - svih sudionika u sukobu, da se prikriju informacije o gubicima, prije svega realistički opisi ratnih užasa te spriječe svi kritički orijentirani napisi o karakteru sukoba; prema nekim ocjenama „izgovoreno je, namjerno, više laži nego u bilo kojemu drugom periodu ljudske povijesti.“⁴ „Kad izbije rat, prva žrtva je istina“, izjavio je 1917. američki senator Hiram Johnson.⁵ Johnsonova opservacija zanimljiva je i u širem kontekstu; temeljila se na njegovom razočaranju oportunistom kojim je američka službena politika tumačila ciljeve rata američkoj javnosti. Dok je s oduševljenjem pozdravio američko altruističko uključivanje u rat kao „borbu za svjetski mir“ - koji je proklamirao predsjednik Woodrow Wilson u svom obraćanju Kongresu u ožujku 1917, Johnson se ubrzo „otrijeznio“ nakon što

---

The Best War Stories of All Time, New York, 1979.

² P. Knightley, *Prva žrtva*, Rijeka, 1977, 92.

³ A. J. P. Taylor, *Uzroci Drugog svjetskog rata*, Zagreb, 1994, 39-41.

⁴ Isto, 93.

⁵ M. A. Weatherston, H. W. Bochinn, *Hiram Johnson, Political Revivalist*, Lanham, Maryland, 1995, 7.

je u siječnju 1918. Wilson najavio svojih 14 točaka, zaključivši kako je rat zapravo u funkciji „nastojanja da se ostvari profit za poslovni svijet i osvoje teritorije za strane nacije“.⁶ Svoju rezignaciju iskazao je izjavom kako su mladi američki vojnici poslani na europsko bojište „kako bi Trst i Trentino bili pripojeni Italiji zajedno s nekoliko grčkih otoka“, te da je „najbolja američka krv poslana kako bi Francuska povratila Alzas i Lorene te kako bi Austrija bila prinuđena na pružanje nacionalne autonomije za malu grupu rasa (naroda, op.a.) čije je ime teško izgovoriti i za koje do ovoga rata nitko nije niti čuo ...“⁷ Jedan od tih naroda bili su i Hrvati (u širem kontekstu Slovenci, Srbi te Bošnjaci koji su živjeli u sklopu Habsburške monarhije).

Ovih nekoliko uvodnih zapažanja ukazuje na izuzetnu slojevitost okolnosti i događanja koji su odlikovali Prvi svjetski rat. Nejasni motivi, strahote masovnih stradanja i prikrivanje njihovih razmjera išli su ruku pod ruku s neizvjesnostima milijuna vojnika koji su suočeni sa strahovitim patnjama počeli preispitivati motive rata. U tom sklopu posebno poglavlje čini sudbina malih naroda u Velikom ratu, poput Hrvata i drugih žitelja multinacionalne Austro-Ugarske čije se „ime teško izgovaralo“, a koji su inercijom „viših sila“ bili uvučeni u sukob, kako se pokazalo, svjetskih razmjera. U sklopu austrougarske vojske Hrvati su ratovali u kopnenoj vojsci, ratnoj mornarici i zrakoplovstvu. Iako su bili zastupljeni i u časničkom kadru, kao niži, viši, pa i najviši časnici, ogromnu većinu činio je seljački puk sukladno društvenoj strukturi zemlje.⁸ Slijedom tih postavki može se postaviti pitanje informiranosti i razumijevanja prirode rata u najširim društvenim slojevima.

Oko dvije trećine mobiliziranih vojnika iz hrvatskih prostora bilo je funkcionalno nepismeno, te iza njih nisu ostala značajnija izravna svjedočanstva. Pojedina relevantna zapažanja govore o tome u kojoj je mjeri postojao raskorak između informiranosti o političkim događajima (u koje se može svrstati i rat, posebice njegovi uzroci) u redovima razmjerno malobrojne inteligencije, političke i kulturne elite, u odnosu na niže staleže, prije svega seljaštvo; tako dr. Prvislav Grisogono bilježi: „Svekolika politička štampa hrvatska, dnevna i nedeljna, nije prevazilazila skupa pedeset tisuća primeraka, koje je uglavnom absorbirao Zagreb, pa ostali gradovi i varoši po provinciji, dok u hrvatsko selo, sem par tisuća egzemplara Radićeve štampe, a kod Srba nekoliko egzemplara Srpske samostalačke narodske štampe, nije ništa prodiralo.“ Na taj su način „široke narodne mase ostajale nedodirivane narodnim

⁶ Isto, 79.

⁷ Isto, 81.

⁸ N. Šetić, Svijet u stvarnosti svoje prve globalne zaraćenosti, *Hrvatska revija*, br 3, God. IV, 2014, 12. Od 315 austrougarskih generala i 17 admiralaa Hrvati su bili zastupljeni s 30 generala i s 2 admiralaa.

političkim životom, nedodirivane i neobaveštavane. Jedini efikasniji obaveštavalec tih masa, mada njegova popularnost nije bila velika, bio je pop, sa onim zamerenim sredstvima, koja mu je stajala na raspolaganju, (propovedaonica, ispovedaonica, bogoljubna štampa).“Grisogono također zapaža kako je rat iz osnova promijenio takvo stanje stvari: „Stotine tisuća seljaka koji nisu dotle imali nikakve političke, dobrim delom ni uopće škole, prošle su kroz četiri godine škole rata...“.⁹ Svijest najširih slojeva svih društvenih struktura, uključujući i seljačke slojeve koji su bili osnovna društvena podloga hrvatskih vojnika, prije i nakon rata više nije bila ista.

U znanstvenim krugovima do početka 1990-ih godina „hrvatski pogledi“ na Veliki rat uglavnom su bili usredotočeni na radove koji su se bavili stavovima političkih elita i tiskanjem dokumenata. Unatoč tomu, mnoštvo je zapisa izravnih sudionika rata – četrdesetak objavljenih monografija, sjećanja i dnevničkih zapisa – koji su pružili dragocjene informacije o držanju svih društvenih slojeva koji su činili hrvatski korpus u sklopu austrougarske vojske.¹⁰ Dakako, za rekonstrukciju doživljaja rata i njegove posljedice od iznimne su vrijednosti opusi književnika i publicista poput Josipa Horvata, Miroslava Krleže, Josipa Badalića, Bogdana Radice, Lavoslava Krausa i drugih, koji su na različite načine u Hrvatskoj ovjekovječili temu Velikoga rata. Ovaj rad primarno je usmjeren na rekonstrukciju i interpretacijuprocesa omasovljenja političke (samo)svijesti masa koje su sudjelovale u ratu; kao sporedan motiv naznačena je široka afirmacija ideje nacije i radničkog internacionalizma koje su obilježile poslijeratno razdoblje.

Kako bi se pružila komparativna perspektiva, rad je koncipiran kao studija koja metodom paradigmatškog izbora izvora pruža uvid u držanje političkih elita i „malih ljudi“, prije svega seljačkih masa. Kako to navodi engleski povjesničar Eric Hobsbawm, dvije relevantne perspektive povijesti 20. stoljeća (čiju okosnicu čine dva svjetska rata i dvije totalitarne ideologije) mogu se metaforički - općenito - postaviti u odnos „ptičjeg“ i „žabljeg“ načina promatranja. Hobsbawm iznosi relevantno zapažanje kako većina ljudi, bez obzira na uvjerenja i iskustva, djeluje kao povjesničari: shvaćaju prirodu svoga iskustva jedino u retrospektivi.¹¹ Međutim, perspektiva neobrazovanih i slabo pokretnih ljudi koji u svakom društvu čine, u većoj ili manjoj mjeri, „narodne mase“, najčešće je uvjetovana osobnim doživljajima i manj-

⁹ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija – Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države*, Ljubljana, 1938, 98.

¹⁰ Najpotpuniji strukturiran informativni pregled sačinio je F. Hameršak, Veliki rat ,odozgo‘ u hrvatskim autobiografijama, *Hrvatska revija*, br 3, God. IV, 2014. Hameršak je ujedno i autor najopsežnije monografije o Prvom svjetskom ratu zasnovane na autobiografskim izvorima: F. Hameršak, *Tamna strana Marsa, Hrvatska autobiografija i Prvi svjetski rat*, Zagreb, 2013.

¹¹ E. Hobsbawm, *Doba ekstrema 1914–1991*, Zagreb, 2009, 13.

kom uvida u drugačije načine gledanja. Za razliku od perspektiva obrazovane i mobilnije elite („ptičja“ perspektiva), takva „ograničena“ gledišta, mogu se uvjetno nazvati „žabljom perspektivom“. Prvi svjetski rat pokazao je kako to svakako nije bila i beznačajna perspektiva.

Osvrt na političke prilike u Hrvatskoj i položaj seljaštva uoči i tijekom Prvog svjetskog rata

U razdoblju prije Prvog svjetskog rata i za njegovog trajanja politički položaj Hrvatske - Trojedne kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije - bio je određen njezinim statusom unutar Austro-Ugarske monarhije. Nakon tzv. Austro-ugarske nagodbe 1867. godine Hrvati su - iako narod koji ima svoj identitet i matični teritorij (temeljem povijesnog prava i državnopravne tradicije) – podijeljeni u dvije teritorijalno-administrativne cjeline: Bansku Hrvatsku koja djeluje unutar ugarskog dijela, te Dalmaciju i Istru koje predstavljaju austrijsku sastavnicu monarhije. Ovakav status hrvatske kraljevine i „hrvatskih zemalja“ - dodatno složeniji nakon uprave a potom i aneksije BiH 1908. godine, u bitnome je odredio političke odnose u Hrvatskoj uoči Prvog svjetskog rata. Pritom će važnu ulogu imati osnivanje Hrvatske pučke seljačke stranke 1904. i stvaranje Hrvatsko-srpske koalicije 1906. godine čije će programske smjernice ići prema isticanju zahtjeva za narodnim jedinstvom i ujedinjenjem hrvatskih zemalja. Pobjede Srbije u Balkanskim ratovima 1912/1913. godine snažno će potaknuti razmišljanja o južnoslavenskom jedinstvu s obzirom na podređeni položaj Hrvata u monarhiji. Te tendencije imati će važne povijesne reperkusije za budućnost Hrvata i drugih južnoslavenskih naroda. U tom je smislu Veliki rat bio, prema mnogima, kontroverzna razdjelnica hrvatske povijesti. Prema mišljenju Ljubomira Antića: „U vremenu bujanja nacionalnih egoizama kakvo je bilo prije rata podređeni položaj proizvodio je kod Hrvata strah za opstankom, koji je iznjedrio originalno ‘rješenje’ posve nepoznato u dotadašnjoj političkoj povijesti: očuvati državnost i nacionalni identitet vlastitim otuđenjem u novom državnom entitetu i nacionalnom identitetu: Jugoslaviji i jugoslavenstvu.¹²

Hrvatska politika prve polovice 19. stoljeća preokupirana je pitanjima kulturne evolucije (Hrvatski narodni preporod); u drugoj polovici vijeka profiliraju se političke stranke od kojih su najznačajnije Narodna stranka i Stranka prava. Ukupan politički život bio je pod snažnim utjecajem Austrije i Ugarske. Na prijelazu u 20. stoljeće postupno se iz staleškog oblikuje moderno hrvatsko društvo. U tom procesu može se govoriti o dvije osnovne političke i kulturne nacionalne paradigme koje prate, i nadovezuju se na

¹² Lj. Antić, Prvi svjetski rat i jugoslavenstvo, *Hrvatska revija*, br. 3, godište 2014, 17.

preporodne aktivnosti 19. stoljeća: hrvatskoj staleškoj naciji (u svojoj osnovi zasnovanoj na zasadama srednjovjekovne državnopravne tradicije) i hrvatskoj etničkoj zajednici (na pučkoj razini „narod“). Dominantna ideologija građanstva, koje traži sve više prostora u političkom životu, povezana je primarno uz Stranku prava, dok se seljaštvo početkom 20. stoljeća počinje okupljati pod vodstvom pučkih tribuna Antuna i Stjepana Radića.

Uključivanje najširih socijalnih slojeva u politički život bio je složen i dugotrajan proces koji se protegnuo na razdoblje rata. Do svjetskog rata u Banovini Hrvatskoj i Slavoniji nije postojalo opće pravo glasa. To je pitanje postavljeno i razmatrano kao saborska inicijativa tijekom rata. Hrvatsku političku elitu početkom 20. stoljeća sačinjavale su socijalne grupacije koje su predstavljali pripadnici gornjih staleža. Opozicijske grupacije, kao i vladajuća većina u Hrvatskom saboru, „imali su među narodnim poslanicima biskupe, grofove, velikoposjednike, generale, pa, u velikom broju advokate i parohije, ljekare.“¹³ Seljaštvo, iako je činilo samu jezgru „naroda“, predstavlja političku marginu. Kako u svojim zapisima navodi publicista i povjesničar Josip Horvat „od 1848. seljak je u Hrvatskoj postao u teoriji politički ravnopravan s ostalim političkim razredima, u praksi su izborni zakoni tu njegovu političku ravnopravnost smanjili na minimum.“¹⁴ I nakon likvidacije kmetstva, seljak ostaje tek objekt politike. U razdobljima relativne smirenosti i blagostanja u svim se slojevima tek „malen postotak ljudi izživljuje u politici,“ a politizacija života „postaje životno važna tek u dane kriza“. Iz tih razloga „seljak je u razdoblju od 1848. do 1918. morao postati apatičan prema politici.“ Politički život, u kome dominira intelektualna elita, „prolazio“ je pored seljaka: „Finese apstraktnih državnopravnih političkih hrvanja bile su mu nerazumljive, od političke je vike samo naučio da su njegovom zlu krivi Mađari i oni koji s njima drže. Mađarsku je hegemonističku politiku seljak čutio u porezniku, ovrhovoditelju, žandarima i mađarskom željezničaru. (...) Politiku jugoslovenstva, koja postaje aktivna nakon 1903. seljak nije mogao shvatiti. Jedanput mu govorili da treba Srbe poklati, drugi put da su Srbi njegova braća. Gdje nije bilo političke agitacije tamo seljaci Hrvati i Srbi živjeli uglavnom mirno i složno, i neznajući pravo za neke nacionalne razlike koje ih moraju dijeliti ili spajati. Političari su samo za izbora zalazili među narod, a kako su se sve izborne borbe svršavale bez vidljivoga poboljšanja za život seljaka, on je postajao sve skeptičniji prema politici, shvaćajući je kao posao, od kojega uglavnom trpe samo njegovi interesi.“¹⁵

¹³ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija – Od plemena i regionalnih koncepcija do nacionalne države*, Ljubljana, 1938, 98.

¹⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata (Kronika okradene mladosti – 1900-1919)*, *Rad JAZU 400 - Razred za suvremenu književnost JAZU*, Knjiga 19, Zagreb, 1983, 139

¹⁵ Isto.

Situacija oko promjene društvenih odnosa usmjerenih prema širim socijalnim slojevima otpočet će se izraženije mijenjati nakon osnivanja Napredne stranke i Hrvatske pučke seljačke stranke (HPSS) u prosincu 1904. godine, kojima osnovnom preokupacijom postaje prosvjećivanje i gospodarski razvoj, primarno hrvatskog sela.¹⁶ Iako je naglašavao kako se Hrvati „moraju ugledati na druge narode“, pritom ističući Čeha i druge narode Zapadne Europe, Stjepan Radić je zajedno sa svojim bratom Antunom zagovarao kulturni napredak zasnovan na tradicijskim vrijednostima hrvatskoga sela, prije svega narodnim običajima koji su „pokazivali miroljubivost, kultivirane odnose među ljudima i skrb za svakoga pojedinca.“¹⁷ U obiteljskim zadrugama Posavine i Zagorja Radić vidi „demokratske oblike međusobnih odnosa“; dokazuje kako - premda nepismeno - „seljaštvo nije glupa masa“ te da je sposobno za razvoj modernoga društva.¹⁸ Glavna poluga razvoja hrvatskog seljaštva treba biti sustavna narodna prosvjeta popraćena demokratizacijom društva, pri čemu je „najvažnije razviti svijest o svome položaju“: „Narod je svjestan onda, kad zna, zašto je u prošlosti stradao, a zašto napredovao, kad dobro pozna svoje prijatelje i neprijatelje, kad jasno vidi, kojim mu je putem poći, da se svoga zla riješi i da si svoje dobro poveća i osigura (...) to je posebno važno za male narode jer oni mogu napredovati jedino ako sviješću i organizacijom nadoknade manjak brojnosti i snage koju imaju veliki narodi.“¹⁹ No, u razdoblju do Prvoga svjetskog rata pitanje razvoja hrvatske političke svijesti koje bi zahvatilo široke narodne slojeve bilo je još dalek cilj.

Uoči i nakon izbijanja svjetskog rata iskristalizirat će se političke opcije čiji će nositelji aktivno sudjelovati u promjenama povezanim uz raspad poražene Austro-Ugarske monarhije. U rješavanju hrvatskog državnog i nacionalnog pitanja sudjelovati će politički emigranti okupljeni u Jugoslavenkom odboru u Londonu, hrvatsko iseljeničtvo (posebno aktivno u Sjevernoj Americi), Ujedinjena nacionalistička omladina, Jugoslavenski klub pri Carevinskom vijeću u Beču, a u konačnici Hrvatski sabor i Narodno vijeće Slovenaca, Hrvata i Srba koje će 29. listopada 1918. godine proglasiti raskidanje državnopravnih odnosa s carevinom. Bez odgovarajuće parlamentarne procedure, odlukom Narodnog vijeća od 24. studenog 1918. godine Država SHS se ujedinjuje sa Srbijom i Crnom Gorom u zajedničku državu (1. pro-

¹⁶ B. Boban, *Demokratski nacionalizam Stjepana Radića*, Zagreb, 1998, 18. Stjepan Radić po prvi je puta izabran u Sabor Kraljevine Hrvatske, Slavonije i Dalmacije 1908. godine; u kontinuitetu je biran za zastupnika u svim izborima za Sabor te u njemu djeluje sve do 1918. godine. Pritom se posebno zalaže za usvajanje izbornog zakona koji bi omogućio aktivno uključivanje seljaštva u politiku.

¹⁷ Isto, 36.

¹⁸ Baćuška (pseudonim Stjepana Radića), *Zašto naš puk ne može biti masa?*, *Hrvatska misao*, IV, 1904-1905, 433-436.

¹⁹ B. Boban, n. d., 316.-317.

sinca srpski regent Aleksandar Karađorđević proglašava ujedinjenje). Mase koje su neposredno sudjelovale u ratu, mahom seljaci, nisu imale prilike participirati u navedenim događajima i o njima su tijekom rata uglavnom površno informirane. Sam akt ujedinjenja izostavio je i proceduru potvrđivanja u Hrvatskom saboru.

Hrvatska inteligencija, seljački puk i Prvi svjetski rat

Već u prvim godinama rata pripadnici hrvatske inteligencije počinju promišljati kako će se rat i njegov rasplet odraziti na sudbinu Hrvatske. Tako, unatoč cenzuri, nepunu godinu nakon početka rata - u ožujku 1915. godine, dr. Ivo Pilar, odvjetnik, politički geograf, socijalni psiholog, teoretičar umjetnosti i političar, pod pseudonimom dr. Juričić objavljuje brošuru *Svjetski rat i Hrvati*. Zagovornik trijalističke rekonstrukcije monarhije, Pilar u ratu prije svega gleda povijesnu priliku koja će potaknuti promišljanja političkih promjena, pri čemu vodeću ulogu u sudbini „naroda“ ima, kao i do tada, prosvijećena inteligencija: „Najglavnije iskorišćivanje ovoga rata mora biti daleko na misaonom polju. Mi moramo na temelju pogleda, dobivenih u ovom ratu, provesti inventuru našega svega političkoga, socijalnoga, kulturnoga i gospodarskoga života, i ustanoviti što imamo, što ne imamo, proračunati, koje su nam stavke aktivne, koje pasivne, moramo napraviti jednom riječi uzorni red.“²⁰ Kontemplirajući o budućnosti Hrvatske, Pilar se povodio za mišlju kako su „ratovi veliki putokazi i učitelji naroda“: „Snaći se mogu samo oni narodi, koji iz takovih momenata znadu što više naučiti. Ratovi razotkrivaju sve slabosti, golotinje, sve misli i težnje.“²¹ Dakako, Ivo Pilar bio je tek jedan u nizu intelektualaca koji su rat doživjeli kao prigodu za artikulaciju političkih promišljanja i postavljanje hipoteza o nacionalnom i državnom položaju Hrvata.

Odmakom rata kritičke objekcije postati će sve oštrije i otvorenije. U govoru narodnog zastupnika iz Dalmacije, dr. Tresića-Pavičića, održanog u bečkom parlamentu u listopadu 1917. godine, iznijeta je kritika koja govori o stradanju vojnika u ratu: „Naš narod je bio i u ovom ratu, kao uvijek, turen u prvi bojni red, izložen tući vrućeg željeza do potpunog iskrvarenja, sa rođene grude sustavno iskorjenjivan ličinom, olovom, bajonetom, tamnicom, deportacijom, konfinacijom, evakuacijom, prijekim sudom, gladom, baraćnim logorima i namjerice prouzročnim bolestima. Njegovo je ugnjetavanje počelo još prije rata i to još prije sarajevskog atentata.“²² U veljači pak 1918.

²⁰ Z. Matijević, Dr. Ivo Pilar o Prvome svjetskom ratu, *Hrvatska revija*, br. 3, Godište 2014, 38.

²¹ Isto.

²² Govori dr. Ante Tresić-Pavičića izrečeni u austrijskom parlamentu za vrijeme rata, Dubrovnik, 1919., 6.-7.

godine Tresić-Pavičić će u debati o provizoriju pri bečkom Carevinskom vijeću izjaviti kako će „svi imperijalizmi, svi vojnički apsolutizmi, sve aristokracije, sve plutokracije, sve industrijalno viteštvo, doživjeti posvemašnji rasap. Samo će ona evolucija pobijediti, koja se naslanja na samoodluku naroda i pravedniju razdiobu političke vlasti i prirodnih dobara ...“²³ Istaknuti hrvatski politički emigrant Frano Supilo u jednom od svojih samostalnih pokušaja lobiranja – promemoriji Pavlu Miljukovu 1917, upozorava kako većina Hrvata želi ujedinjenje sa Srbima, ali naglašava kako „ogromna većina Hrvata, mogu reći svi, nikad neće pristati da hrvatski narod, hrvatska nacija i sve što sačinjava Hrvatsvo (to jest, zemlja gdje su Hrvati u apsolutnoj i kompaktnoj većini) bude zagušeno, ubijeno, rasječeno na komade i podijeljeno (kao kosti psima), ni Madžarima, ni Talijanima, a ni našoj srpskoj braći ...“; „Ovaj rat treba da donese načelo nepovredivosti života naroda, a prije svega malih naroda, koji su dosad bili izloženi najvećim opasnostima (...) Što je narod manji i slabiji zločin je veći.“²⁴ Retorika navedenih političara ilustrira njihove preokupacije i percepciju naroda u ratnim okolnostima. No zapravo malo govori o realitetima istinskog raspoloženja narodnih masa. U tom smislu može se govoriti o raskoraku „ptičje“ i „žablje“ perspektive, perspektive političke elite koja djeluje pozivajući se na „narod“ i perspektive neupućenih – i zapravo obespravljenih – širokih narodnih masa od 1914. neposredno zahvaćenih ratom.

O tom aspektu svjedoče neki od hrvatskih intelektualaca toga vremena, poput Josipa Horvata koji je za razliku od Pilara, Tresić-Pavičića i Supila bio neposredni sudionik u ratnim operacijama. Ponešto drugačijim tonovima i sentimentom, Horvat iznosi zapažanja o političkom položaju, svijesti i raspoloženju „naroda“ uoči i po neposrednom izbivanju rata. Primjećujući kako je „nacionalistički pokret u Hrvatskoj početkom 20. stoljeća, kao i ostali politički pokreti kod Hrvata tokom 19. stoljeća, zahvatio tek malu grupu inteligencije, koja je predstavljala „neznatn ulomak naroda,“ Horvat iznosi zapažanje kako su „sve ideološke krilatice, te uvijek nove koračnice za nove borbe, prolazile mimo (naroda) neshvaćene, nezanimljive. Svi su govori, svi pozivi, sve (je) pisanje moralo ostati jalovo, jer nisu ni mogli dospjeti do analfabetskog naroda. A da je i došlo, vjerojatno ne bi zanjelo narod, nije imalo u sebi ništa što bi odgovaralo njegovim stvarnim interesima i potrebama. Narod je dalje teglio svoju njivu patrijarhalnom neracionalnošću, kao što su je teglili i otac mu i djed, a jedina mu veza s velikim vanjskim zbivanjem, osim suda i ovrhovoditelja, bijahu kasarna i propovjedaonica.“²⁵

²³ Isto, 42.

²⁴ „Frano Supilo Pavlu Miljukovu – Pro Memoria“, Arhiv Jugoslavenskog odbora u Arhivu HAZU, 12. IV 1917. Prema F. Supilo, *Izabrani politički spisi*, Zagreb, 2000, 303.

²⁵ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 48.

Put narodnog osvješćenja bio je dalek i trnovit. Dramatične ratne okolnosti stubokom će promijeniti dotadašnju društvenu stratifikaciju. Važan aspekt u tome bile su promjene u svijesti i držanju masa, što će imati i značajne političke reperkusije. U svojim memoarskim zapisima prvak Hrvatske seljačke stranke i Radićev nasljednik Vladko Maček bilježi kako su u vrijeme osnivanja „seljačke stranke“ u prvom desetljeću 20. stoljeća „široki narodni slojevi u politici (bili) posve nezainteresirani; pa su kod izbora priličnu ulogu igrale izborne pijanke nazivane ‚izbornim gulašima‘.“²⁶ Nepuna dva desetljeća kasnije „nezainteresirana“, amorfnja i apolitična „seljačka masa“ poprima posve drugačiju fizionomiju. Prkoseći srpskom kralju - suverenu novonastale jugoslavenske države, tadašnji seljački politički vođa Stjepan Radić početkom veljače 1919. poziva na osnivanje „Hrvatske neutralne seljačke republike“ te u roku od šest tjedana prikuplja „preko 260.000 potpisa“ za svoju inicijativu.²⁷ Slična pojava uključivanja najširih socijalnih slojevamože se pratiti i u radništvu. Nakon što postaje članicom Treće sekcije Komunističke Internacionalne (Kominterne) 1920. godine, Komunistička partija Jugoslavije, u kojoj Hrvati imaju istaknutu ulogu, postaje važnim političkim činiteljem. U novonastaloj jugoslavenskoj državi, iste godine, registrirano je više od 65.000 članova KPJ (uoči partijskog kongresa u Vukovaru), te 208.000 članova revolucionarnih sindikata; na području cijele zemlje objavljuje se 18 partijskih novina i časopisa s mjesečnom tiražom od 740.000 primjeraka.²⁸

Što je uvjetovalo ovaj radikalni obrat u ponašanju seljaštva koje od „nezainteresirane mase“ postaje važnim političkim subjektom? Kakav je to događaj potaknuo tisućljetnu uspavanost pokornih, inertnih masa? Odgovor je, dakako, *Veliki rat* – događaj koji je, između ostalog, izazvao i „radikalno političko-društveno poremećenje“ u hrvatskim i južnoslavenskim prostorima;²⁹ riječima Josipa Horvata „svjetski je rat sve izdigao iz osovina ustaljenih sistema: stara vjerovanja, načela, shvaćanja, norme međuljudskih odnosa, preobrazio je svakoga pojedinca, u svakom pojedincu probudio svjesnost povezanosti sa svojim bližnjim, stvorivši time i pokrenuvši mase.“³⁰ U tim promjenama posebno je bio dramatičan položaj seljaštva; iako je selo bilo „odijeljen sektor u prevratnim događajima“, pokazalo se kako je „rat izazvao prevrat ne u gradu već u selu. Tu je djelovao poput potresa – ispremiješao je slojeve, iz kojih selo bijaše sazdano kao psihološki fenomen.“³¹

²⁶ V. Maček, *Memoari*, Zagreb, 2003.,24.

²⁷ Isto, 77.

²⁸ S. Šušar, Kontinuitet i oblici konfrontacije KPH (SKH) s građanskim snagama i antisocijalnim tendencijama, *Naše teme*, 1, Zagreb, 1978, 6.

²⁹ P. Grisogono, *Ujedinjena Jugoslavija*, 138.

³⁰ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 138.

³¹ Isto, 139.

Iako je u Austro-Ugarskoj i prije rata postojao „čitav niz naroda od kojih je svaki imao (...) potpuno izraženu narodnu svijest“ tek je taj veliki traumatični događaj u punoj snazi aktivirao samosvijest masa koje su se od nepokretnog društvenog „taloga“ preobrazile u subjekt koji se više ne prepušta pasivno sudbini, slijepo slijedeći volju narodnih vođa iz privilegiranih društvenih slojeva.³² O ovoj metamorfozi Maček, i sam sudionik Prvog svjetskog rata, osvjedočio se iz prve ruke. Nakon promaknuća u čin satnika (kapetana), kao zapovjednik bataljuna karlovačke III domobranske pukovnije, Maček je upućen iz Galicije na talijansko ratište u južni Tirol i sjevernu Italiju, gdje se suočio s pojavom vojničkog neposlušta. Krajem listopada 1918, nakon krvavih borbi i glasina o primirju i skorom završetku rata, sve nemirniji vojnici suočili su zapovjedništvo regimente s odlukom da se vojska želi vratiti s fronte kući. Kao pristupačnijem časniku - „koga su ljudi najviše voljeli“ - Mačeku su se neposredno obratili obični vojnici: „Gospodine satniče, regimenta pokorno moli da ju vodite kući“; kad ih je Maček uputio na zapovjednika pukovnije, a ovaj „ih je počeo oštrim tonom koriti“, isti vojnici obratili su se zapovjedniku puno neposrednije: „Gospodine pukovniče, regimenta **zapovijeda** da ju vodite kući!“³³

Obrat u ponašanju malog čovjeka - o kome svjedoči Maček - jedna je od mnogih manifestacija opće pojave urušavanja Austro-Ugarske monarhije; ujedno to je i svjedočanstvo o radikalnim promjenama u držanju, dakle i svijesti vojnika, čiju je masu – kada je riječ o žiteljima hrvatskih zemalja – činilo seljaštvo; samo je s područja „nagodbene Hrvatske i Slavonije u ratu 1914/1918. pulverizirano (oformljeno) dobrih dvadeset divizija“. Oko 400.000 ljudi prošlo je kroz kasarne, od toga sigurno oko 80% seljaka. Godine 1914. habsburško je vojno vodstvo divizije s područja Hrvatske i Slavonije računalo među svoje najupotrebljivije snage.³⁴ Hrvatski su vojnici ratovali na „isturenim položajima austrougarske vojske na balkanskom, galicijskom, talijanskom bojištu kao i na Sinaju i u Palestini (kao ispomoć turskim snagama).“³⁵ Razvoj narodne samosvijesti širih društvenih slojeva (posebice u smislu političke artikulacije) bio je složen društveni proces koji se u Hrvatskoj može pratiti još od sredine 19. stoljeća. Tako Henry Dunant, osnivač Međunarodne organizacije Crvenog križa i svjedok bitke kod Solferina 24. lipnja 1859, koju mnogi ocjenjuju presudnim događajem erozije bečkog apsolutizma, u svojem djelu *Sjećanje na Solferino* bilježi okrutnosti, ali i junačko držanje Hrvata u toj odlučujućoj bitci u ratu između austrijske i francusko-pijemontske vojske; „Hrvati“ - krajišnici, kako navodi izvor ....“sve si-

³² Isto, 125-126.

³³ V. Maček, *Memoari*, Dom i svijet, Zagreb, 2003, 66-67.

³⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 140-141.

³⁵ N. Kisić Kolanović, *Ivo Politeo, Povijest, intelektualci, odvjemništvo 1887-1956*, 27.

lovnici i bojdzije vjerni podanici cara Franje“, bili su tada „spremni da umru za cara, za njegov visoki Dom i njegovu ‚fanu‘, jer befel je befel.“³⁶ Međutim, postoje i zapažanja koja ukazuju kako su porazi Habsburga u Italiji i jačanje nacionalnih i republikanskih ideja u Europi izazvali i kolebanja u redovima obične vojske, pri čemu su zacijelo pitanje odanosti povezane uz generacijske razlike, reforme i druge promjene statusa vojnika.³⁷

Tradicionalna odanost krajiške vojske najvišem carskom autoritetu doživjet će radikalnu metamorfozu tijekom Prvoga svjetskog rata. No, promjene u svijesti malih ljudi u uniformama nisu bile niti jednostavne niti linearne već nerijetko bremenite i kontroverzama. O tome, u antropološkim zapisima o načinu ratovanja krajišnika kao sastavnice austro-ugarske redovne vojske, svjedoči Gojko Nikoliš koji je prikupljao svjedočanstva sudionika Prvoga svjetskog rata regrutiranih najviše s područja Like i Korduna, ali i ostalih dijelova Hrvatske. Kako bilježi Nikoliš, početak Velikog rata, oko pola stoljeća nakon Solferina, sjedinio je domobranske regrute iz Hrvatskog zagorja - „zagorske kumeke, golotrbe i bosonoge ili s jedva s prodrtim opancima“ - s pripadnicima redovne krajiške vojske – kako ih on naziva - „kordunaškim zujanima“. Zagorci su te 1914. godine pogrdno skandirali krajišnicima „Dolje kralj opančar“, dok su im ovi uzvraćali rugalicom: „Ode Mate u Karpatе“,³⁸ tragedija malih ljudi, koji su i u istim uniformama potencirali regionalne i statusne antagonizme, iako su pripadali istom, ili srodnim južnoslavenskim narodima te najsiromašnijim društvenim slojevima, bila je tim veća što se u ratnim okolnostima miješala regionalna svijest s nejasnim naznakama nacionalne samosvijesti o kojoj su govorili pripadnici političkih elita i inteligencije, koja je predmnijevajući krah carevine razvijala planove o nacionalnoj emancipaciji.

Kako navodi Josip Horvat, apsurdnom se doimala „stara graničarska koračnica ‚Rado ide Srbini u vojnike‘“ kojom su se pripadnici krajiške vojske, mahom lički i kordunaški pravoslavci, ispraćali u pohod na Srbiju.³⁹ Bi-

³⁶ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina, Memoari*, Zagreb, 1980,8.

³⁷ Riječ je o motivu procesa sazrijevanja svijesti hrvatske (uglavnom krajiške) vojske koja, posebice nakon uspješne Jelačićeve vojne protiv Mađara 1849, osjeća nepravdu zbog sve nepovoljnijeg položaja izraženog i u politici odnarođivanja. Taj motiv, koji ukazuje na genezu relevantnu i za Prvi svjetski rat, zastupljen je u mnogim zapažanjima. Tako, primjerice, u komentaru djela Kerubina Šegvića o Anti Starčeviću, Jovan Skerlić prenosi zapažanje kako Austriju kod Magente (1859) i Solferina (1860) nisu pobijedili „ni Francuzi ni Talijani“ već pasivno „držanje Hervatah“ te je odlučilo posledak rata“. To je bio radikalni obrat s obzirom da su u vojničkom smislu Hrvati narod „koji su spasili evropsku civilizaciju od Turaka“ te „oslobodili Ugarsku, a Austriju učinili velikom“. J. Skerlić, *Eseji o srpsko-hrvatskom pitanju*, Zagreb, 1918, 61. Vrhunac te tendencije, kako navode Josip Horvat i Miroslav Krleža, iskazan je na istočnom bojištu za Prvog svjetskog rata pri čemu je određenu ulogu igralo i pitanje slavenske uzajamnosti.

³⁸ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 10.

³⁹ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*,58.

lježeći o istom fenomenu pojedinačne slučajeve ratnih zvjerstava pripadnika kordunaških postrojbi u kojima su krajiški Srbi masakrirali svoje sunarodnjake u Mačvi, ne štedeći pritom ni djecu (navodi se primjer vojnika Nikole Vujičića Sudžuka) – jedna od koračnica proklamirala je „maširala, maširala – devedesešeta, kolji pali devedesetšesta“ – Nikoliš zaključuje: „Ratove nisu vodili samo cesari i đenerali, kapitalisti, imperijalisti i hegemonisti. Rat su vodili jadnici, unoseći u nj i svoj osobeni prilog: iskopavanje očiju jedan drugome, ubijanje djece... „Junaštvo“ jadnika, to je također rat, i to najsvirepiji od svih ratova, rat bez bijelih rukavica, bez pravila i milosti. Gospoda se pridržavaju ratnog protokola. Ni za nagodbe njihove nikad nije kasno. Tragedija Nikole Sudžuka i milijona Sudžuka je u postojanju silništva s jedne i podaništva s druge strane. Silnici upravljaju rukom podanika, a neki među ovima, jučer i danas, misle da je podaništvo najveća vrlina. Silnici naređuju da se ubija u ime Boga, ideja, slave i veličine, a Sudžuci ubijaju „bezidejno“, ali zato temeljito.“⁴⁰

Konfuzija nije zaobišla niti građanske slojeve. Dok je seljaštvo, unatoč kontroverzama, ostajalo distancirano u odnosu na slabo razumljivi politički ekskluzivizam elita, izbijanje rata ukazalo je na slabosti hrvatske politike u cjelini i nepostojanost građanskih slojeva. Nacionalistička omladina, koja je 1912. godine u deliriju slavila pobjede srpske vojske nad osmanlijskom vardarskom armijom – kao i cijeli „svijet svih južnoslavenskih zemalja Habsburške monarhije“, masovno je mobilizirana 1914. i upućena na frontu sa Srbijom.⁴¹ O nedosljednosti malograđanskog miljea, svjedoči Horvat: „Stanovništvo Zagreba, bez razlike staleža, koje je nekoć oduševljeno pljeskalo buntovničkim pjesmama (prosrpski i projugoslavenski orijentirane) omladine, sad je isto tako oduševljeno pljeskalo vojsci na polasku na bojište.“⁴²

Postupak trijeznjenja od kratke početne euforije, fama o brznoj pobjedi i ratnoj slavi, odvija se sukladno masovnom stradanju vojnika; kada je riječ o postrojbama austrougarske vojske angažirane na istočnom frontu, sazrijevanje svijesti o besmislenosti rata bilo je povezano i s preispitivanjem motiva sudjelovanja u ratu. O tome najrječitije svjedoče autobiografski i dnevnički zapisi samih sudionika rata:⁴³

„Trebalo da postoji pakao za one, koji su skrivili ovaj rat i koji šalju ovalike mase na klaonicu. Za domovinu! govore oni. Ne, ne, vi ste mogućnici izumili tu frazu, da pokrijete njom svoje sebične ciljeve. Moja domovina

⁴⁰ G. Nikoliš, *Korijen, stablo, pavetina*, 10.

⁴¹ J. Horvat, *Pubuna omladine 1911-1914*, SKD Prosvjeta, Biblioteka Gordogan, Mala edicija sv. 1., Zagreb, 2006, 212.

⁴² J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 48.

⁴³ Citati prema F. Hameršak, *Priče veterana, Hrvatska revija*, 3, 2014, 59-69.

Hrvatska nije htjela ovoga rata niti traži ovolike žrtve. [...] Ja bih želio živjeti već i zato, da uzmognem jedamput napisati knjigu o ovom ratu, da uzmognem protestirati proti nepravdama i raditi za tolike, koji su nedužno stradali.“

Petar Grgec, *U paklenom trokutu*, Zagreb, 1940, str. 41-42, prema Filip Hameršak, Priče veterana, Hrvatska revija 3/2014, str. 64.

„Je li ikad neko uspio opisati osjećanja u trenutku polaska na juriš? Ja držim da nije i da je to nemoguće. Tu se može govoriti samo o pokretima mase, koja hrli u smrt, da joj se kasnije ovaj ili onaj podvig upiše u zaslugu. Pojedinaac se u takvim slučajevima može i istaknuti iznad ostalih, ali to je igra slučaja, Inače je on kap u uzburkanom moru.“

Mato Blažević, *Zaboravljeni grobovi*, Zagreb, 1994, str. 153.

„Ja bih u streljačke jarke postavio sve generale, vojvode, knezove, zemaljske namjesnike, židovske i kršćanske tvorničare, kojih nijesmo cijelo vrijeme rata vidjeli među nama, zatim sve one novinare i narodne zastupnike, koji slave rat, pa bih im dao u ruke puške, revolvere, ručne granate i drugo oružje. Rekao bih im: ‚Eto, sada se tucite do mile volje, a mi ćemo otraga, sto kilometara daleko od vas, izdavati naloge za ofenzive i juriše. A ako koji pokuša uteći, dobit će tane u glavu.‘“

Petar Grgec, *U paklenom trokutu*, 8-9.

„Kad bih ja sada izjavio, da iskreno ljubim poštenoga srpskog gejaka i dobroćudnoga ruskog mužika, proglasili bi me veleizdajnikom – jer sam Hrvat – i zatvorili; a kad bi to isto izjavio i za talijanskog malog čovjeka, i za francuskog i za rumunjskog i za engleskog malog čovjeka, i kad bi za sve ove i za Rusa i za Srbina to isto izjavio koji Nijemac i Mađar, sumnjali bi o njegovu duševnom stanju i strpali bi ga na motrenje.“

Mile Budak, *Pripovijetke. Ratno roblje*, Zagreb, 1995, str. 380.

„Da pogine čovjek, nitko ne bi pitao više za njega. Poginuo, poginuo. Ali ako pogine magarac, onda imade bezbroj istraga sa strane svih mogućih zapovjednika, kojima je životinja više vrijedna od čovjeka.“

Petar Grgec, *Krvava služba*, Zagreb, 1940, str. 168.

„Mislilo sam, da će mi glava pući. Gomile mrtvih bile su posvud, a ranjenicu su stenjali, da su se čovjeku kidali živci [...] Na padinama rova i po traverzama ležali su naslagani mrtvi vojnici, kao što se drva slažu, a i na dnu rova bilo je lješina da je čovjek od njih jedva mogao proći. U smrti su ležali zagrljeni Rusi, Bosanci, Nijemci, Mađari i Slovaci. Sva je zemlja od usirene krvi bila mrko crvena. Posvuda je ležalo slomljeno oružje, conje, čovječja uda, konzerve, ostaci pljačke sa lješina i teški ranjenici.“

Pero Blašković, *Sa Bošnjacima u Svjetskom ratu*, Beograd, 1939.

„Ne poznaju se više dvoredovi, rojevi, vodovi. Ne zna se, ko je kome susjed, ko gazda, ko čobanin. Tko li ono bijaše prvi u redu? Za kim li su ono

*cure ludovale? Bijaše li ko gospodin? Sve su noge jednako umorne, sve duše jednako ispremlaćene, svi životi jednako vrijedni.*⁴⁴

Stanko Tomašić, *Crni vrh*, Zagreb, 1930, str. 29.

Masovno stradanje vojnika, od kojih većina nije imala neku jasniju predstavu o prirodi sukoba i uzrocima rata u kojemu su sudjelovali, rezultiralo je pojavom svojevrsnog političkog „sazrijevanja“ masa i preispitivanjem motiva sudjelovanja u ratu. Kako primjećuje Horvat „zajednička nevolja jače od svih ideja i svake agitacije rađa osjećaj povezanosti među ljudima i u glavama domobrana sve jasnije sviće – da su ratni ciljevi, koje su im tumačili po kasarnama, stvar, koja nema ništa zajedničko s njihovim ličnim interesima.“⁴⁴ Mnoge indicije ukazuju kako ratnički entuzijazam hrvatskih i drugih vojnika naglo počinje splašnjavati te da nije bio podjednak na zapadu i na istoku. Na zapadnoj fronti, uspostavljenoj na rijeci Soči nakon ulaska Italije u rat na strani Antante, hrvatski vojnici hrabro su se borili zajedno s drugim austrougarskim vojnicima suzbijajući napade Talijana koji su otvoreno iskazivali pretenzije na slavenske teritorije monarhije.⁴⁵

U tom kontekstu zanimljive su posljedice rata u odnosu položaja regija naspram geopolitičkih mijena (kao i u kasnijem razdoblju), o čemu svjedoči primjer Istre. Pitanja nacionalnih ideologija, identiteta, geopolitičkih i drugih promjena proizvela su brojne kontroverze koje su se odrazile na male regionalne zajednice, ali i cijele narode. Tako se, primjerice, nakon Prvoga svjetskog rata na ratne gubitke vojnika s područja istarske Markgrofovije (bojišnica na Soči)⁴⁶ u Jugoslaviji, podjednako kao i u Italiji, gledalo kao na „gubitke neprijateljske vojske.“⁴⁷ Iako je, kao što je naznačeno, „strah od Talijana bio motivirajući za (uključujući istarske, op.a.) Hrvate i Slovence“, te je „rat za vlastiti dom osigurao postojanost sočanskog fron-

⁴⁴ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 140-141.

⁴⁵ Na ovaj aspekt držanja hrvatskih austrougarskih vojnika ukazuju mnoge indicije. O držanju austrougarske vojske na fronti prema Italiji govore izvještaji feldmaršala Svetozara Borojevića koji je hrabrio svoje vojnike riječima „svaki vojnik sočanske fronte zaslužuje zlatnu kolajnu“. E. Bauer, *DerLöwe vom Isonzo*, Graz, 1985. Prema M. Kolar-Dimitrijević, *Zašto vojskovođu Svetozara Borojevića od bojne treba zadržati u sjećanju*, *Zbornik radova Feldmaršal Svetozar Borojević od bojne (1856-1920)*, Zagreb, 2011, 12, 13. U radu generala Alekse K. Daskalovića o bitki kod Kaporeta 1917. u kojoj je zarobljeno gotovo 300.000 Talijana kao glavni uzrok poraza navodi se nezadovoljavajući moral talijanske vojske. A. K. Daskalović, *Bitka kod Kaporeta*, Drugo izdanje, Split 1926, 166-167.

⁴⁶ Markgrofija Istra bila je ustrojbeno jedinica austrijske krunovine koja je uz sadašnju Istarsku županiju obuhvaćala i Primorsko-goransku županiju zapadno od Rijeke te otok Krk i Cresko-lošinjski arhipelag. Fronta na rijeci Soči formira se nakon ulaska Italije u rat u ljeto 1915. godine, prema A. Bing, 102.

⁴⁷ Orbančić, Crnković, *Markgrofovija Istra u Velikom ratu*, proslov. Prema A. Bing, *Regije/regionalizam i državno osamostaljenje Hrvatske: Osvrt na istarski regionalizam početkom 1990-ih*, *Regionalni vidiki tranzicije, Vpogledi*, br. 16, Ljubljana, 2016, 102.

ta“, postoje i zapisi koji naglašavaju regionalnu pripadnost i konfuziju nacionalnim sukobima, posebice jezično srodnih naroda.⁴⁸ O tome svjedoči zanimljiv prilog pazinskog istarskog književnog društva sv. Ćirila u kome se bilježi zapis istarskog vojnika iz 1917: „– Ima li tu koji naš čovjek Hrvat? Odazva mi se postariji čovjek: – Ja vas razumen... – Odakle si? – Iz Žminja... – Ti si Istranin, Hrvat... – Da gospod, Slovinac, razumen Vas... Sirota čovjek, ne zna što je. Naš je. Naša raja, naš helot. U lutanju za ovoga rata iskvario je svoju čakavštinu u vojničkim logorima između Čeha, Poljaka, zarobljenih Rusa i Srba, koji – kako on veli – govore *tvrd*o hrvatski. On mi sve to pomalo priča i veselo nadodaje, kako ih sve polako razumije, a najbolje Srbe ča tvrdo hrvatski govore, a mene još i bolje“ (*Moj Božić*, Rikard Katalinić Jeretov, 1917).⁴⁹

U slučaju istočne bojišnice neprijatelji su bili Srbi i Rusi, što se kosilo s projugoslavenskim i rusofilskim sentimentom te se nadovezivalo na opće protu-monarhijsko raspoloženje Hrvata i drugih austrougarskih Slavena. U tom kontekstu značajno je Horvatovo zapažanje o okolnostima njegova zarobljavanja u velikoj Brusilovljevoj ofanzivi u lipnju 1916. godine: „Kadeti godišta 1895/1896. na bojištima na Styru, Olyki, Ikvi, Dnjestru nisu dakako znali, a nisu mogli ni znati u taj čas, da su akteri jednoga značajnog historijskoga otkrića. Uostalom, to se ljudima dešava i u neratna vremena, uvijek im je, zaokupljenima sitnim zemnim stvarima, skriven čas kad se okreće stranica historije. Brusilovljeva ofenziva, kojoj je bitka od 4. do 10. lipnja 1916. bila uvodna faza, bijaše početak vojničkog konca Habsburške monarhije. Vojnički je tad već izgubila rat. Četiri stotine i pedeset tisuća, ogromnom većinom neranjenih ljudi, palo je u rusko zarobljeništvo. U prvom svjetskom ratu bio je to dotad najveći broj zarobljenika u jednoj ofenzivi. Kad gotovo pola milijuna ljudi do šestog dana borbe dobrovoljno položi oružje - u 98% slučajeva zarobljenje je uvijek dobrovoljno - jasan je to dokaz da je snaga takve države propala. Bijaše to svoje vrste plebiscit skončanja Habsburške monarhije.“⁵⁰ O istom - „stravični dani Brusilovljeve ofenzive“ - Miroslav Krleža, koji se kao vojnik zatekao kod sela Grabovca na željezničkoj liniji između Stanisławowa i Delatyna, bilježi: „Austrijska vojska onih dana lutala je galicijskim cestama kao fantom na samrti“ (...) „bezglavim pokretom demoraliziranog krda“; „među demoraliziranim četama zavladao je uvjerenje da je igra izgubljena. Bacali su ljudi opremu i oružje, bunili se s jasnima masovne revolte, kao što se to zbiva kad gladne i umorne čete uzmiču, leđima okrenute neprijateljskim cijevima.“⁵¹

⁴⁸ Isto. Prema A. Bing, 102.

⁴⁹ *Istarska danica – Koledar za prostu godinu 1953*, 71.

⁵⁰ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 72.

⁵¹ M. Krleža, *Izlet u Rusiju 1925*, Zagreb, 2005, 13.

Izbijanje oktobarske revolucije unijet će u mase i očekivanja socijalnih promjena, posebice kod ruskih zarobljenika, koji će se nakon izlaska Rusije iz rata početi vraćati u domovinu. Političko – nacionalno i klasno - sazrijevanje vojničkih masa potlačenih naroda bilo je povezano uz promoviranje novih političkih ideja. U Hrvatskoj „se stihija demoralisane carske Armade valjala kućama, potpuno zrela za akciju lenjinskog stila;“⁵² „šume su odjekivale od zelenokaderaške pucnjave, a po gradskom asfaltu zloslutno zveketale proteze bezbrojnih invalida“ – „bila je već jasno istaknuta zastava moskovske internacionale.“⁵³ Rat će iznjedriti koncept narodnog samoodređenja, koji kao maksimu posebno naglašavaju nezadovoljni narodi Habsburške monarhije.⁵⁴ U sklopu boljševičke revolucije Lenjin uz svjetsku komunističku revoluciju zagovara i oslobađanje porobljenih nacija temeljem narodnog samoodređenja. Pozivajući se na isto načelo, američki ratni predsjednik Woodrow Willson kao cilj američke vanjske politike istaknuo je poštivanje univerzalnih načela i - kada je riječ o ciljevima Amerikanaca u svjetskom ratu - postizanje pravednog, i time, trajnog mira. Kraj rata, kako je to približio Miroslav Krleža, označio je razdoblje kada se „Evropa koleba između Wilsona i Lenjina.“⁵⁵

Ideja samoodređenja naroda u različitim je oblicima zagovarana ili osporavana u proklamacijama političkih vođa. Na razini puka i vojske, do kojih dopiru informacije o političkim rješenjima koja će odlučiti o promjenama nakon rata, pojavljuju se veoma različite reakcije i interpretacije shvaćanja samoodređenja. Tako splitski književnik Bogdan Radica bilježi kako je „Wilsonovo navještenje o samoopredjeljenju naroda“ pobudilo velike nade u splitskom puku: „Mi smo kao mladi gimnazijalci raznosili četrnaest točaka po splitskoj okolici, i umnožavali revolucionarne govore Tresić-Pavičića u Bečkom parlamentu. Postojali smo sve više sastavnim dijelom jednog revolucionarnog vremena, koje je raznosilo u nepoznate pravce, koje tada nismo mogli dokučiti, niti razaznati.“⁵⁶ Josip Horvat, jedan od austrougarskih vojnika zarobljenih u Rusiji, pojavu ideje samoodređenja naroda među obrazovanijim i politički prosvjećenijim vojnicima opisuje sljedećim zapažanjem: „Što znači ,mir bez aneksije i kontribucije, na temelju samoodređenja naro-

⁵² M. Krleža, O malogradanskoj ljubavi spram hrvatstva, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 135.

⁵³ M. Krleža, O parlamentarizmu i demokraciji kod nas, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 443.

⁵⁴ U međunarodnim razmjerima promoviranjem narodnog samoodređenja posebno se isticao Tomáš Garrigue Masaryk, *Borba za samoodređenje naroda, Nova Evropa sa slavenskog stajališta*, Zagreb, 1920. Masarykova načelna stajališta dijelila je, na različita načine, velika većina hrvatskih političara.

⁵⁵ M. Krleža, M. S. Pijade, *Deset krvavih godina i drugi politički eseji*, Zagreb, 1957, 283.

⁵⁶ B. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, 20.

da', za te ruske revolucionarne mase u svom egoizmu, toliko deklamirajući o slobodi, ne shvaćaju da njihovo držanje znači spasiti uzdržati Austriju i Njemačku, u posljednji čas spasiti od sloma te tamnice naroda? Istodobno tražiti samoodređenje naroda znači tražiti kvadraturu kruga. Zarobljenicima se činilo da revolucija čini slom svake logike.⁵⁷ Zanimljivu ambivalenciju „američke“ demokratske i „ruske“ revolucionarne inačice zahtjeva za narodnim samoodređenjem predstavlja zgoda ustanka Bokeljskih mornara pred kraj rata 1918. godine; na vijesti o revoluciji u Rusiji pobunjeni mornari kao simbol svoje pobune podižu crveni barjak, a očekujući raspad monarhije u svojim deklaracijama pozivaju se na Wilsonovih 14 točaka i nacionalno oslobođenje (slično se događa i u austrijskom arsenalu u Puli gdje se organiziraju proturatne demonstracije).⁵⁸

Pojava šarolikih društvenih previranja, isticanje nacionalnih zahtjeva i socijalno motiviranog bunta, masovna pojava dezertiranja i formiranja „zelenog kadra“ sastavljenog od bjegunaca te otvorenog neposlušna vojnika – poput pobune mornara u Boki Kotorskoj u veljači 1918., odrazile su se i na otkaz poslušnosti građanstva te radikalizaciju seljaštva u samoj zemlji.⁵⁹ Tako Bogdan Radica, čiju su „generaciju u Splitu zvali ratnom generacijom“, u svojim memoarskim zapisima navodi kako je Veliki rat u Dalmaciji „polagano ulazio u naša osjećanja i u naša svagdašnja suživljavanja s osobnim opstankom i svime onim što se razvijalo;“ premda je već od samog početka rata „zatvaranjem i odvođenjem domaćih vođa, Tartaglie, Smodlake, bijegom Trumbića i Meštovića, bilo jasno, da se Austrija branila kao da je predosjećala svršetak svojeg potpunog raspadanja.“ Ta manifestacija krhkosti i istrošenosti države - „zastarjelosti zdanja koje se zvalo Habsburškom monarhijom“, postala je opipljiva „ne toliko porazima u ratu, koliko raspadaњem cijelog zdanja u njegovoj unutrašnjosti“. ⁶⁰ Očigledan primjer tog urušavanja bilo je masovno odbijanje vojnika koji su se nalazili na odmoru da se vrate na frontu; kao „najkonkretniji primjer blijeđenja i nestajanja austrijske vlasti.“ Radica pak navodi događaj „kad su se siromašne žene iz (splitskog) predgrađa uputile pred sjedište državne uprave i počele vikati i tražiti, da se da hrana njima i njihovoj izglednoj djeci“; policija nije bila u stanju žene ni zadržati ni pohapsiti i „tada je bilo jasno, da je svaki autoritet države bio srušen, jer Revolucija je već bila u zraku; bila je u osjećajima i raspoloženjima masa. Od tog dana može se kazati, da nije bilo vlasti ni autori-

⁵⁷ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrat*, 97.

⁵⁸ O tome vidi B. Stulli, *Ustanak mornara u Boki Kotorskoj*, Split, 1959, 53, 151-163. i drugdje; B. Stulli, *Revolucionarni pokreti mornara 1918*, Zagreb, 1968, 21, 23 i drugdje.

⁵⁹ I. Banac, *Nacionalno pitanje u Jugoslaviji*, Zagreb, 1988, 126-127.

⁶⁰ B. Radica, *Živjeti nedoživjeti*, I dio, *Knjižnica Hrvatske revije*, München, Barcelona, 1984, 19.

teta, koji bi narod smatrao vječnim ili stalnim.“ Raspad habsburškog zdanja izazvao je „u svijesti naroda osjećaj, da je svaka vlast ne samo privremena, nego i podložna stalnijim promjenama. Osjećaj anarhije i bezvlasta postajao je jedno s osjećajem nevjerovanja u stabilnost bilo kakve vlasti.“⁶¹ Okolnosti rata i urušavanja monarhije nadovezali su se na općenito negativno društveno raspoloženje naroda; kako 1917. godine bilježi ugledni pravnik Ivo Politeo „hrvatski građanin nema ni toliko državljanske svijesti, da on smatra državu potrebnom da u vladi gleda svog prijatelja i zaštitnika, da zakon i red poštuje također kao potrebne (...). Mi smo svi nekako protivudržavnu dotično protivuvladino, opozicionalno raspoloženi, mi svi gledamo u vladi nekog neprijatelja, a zakon i red osjećamo kao okove.“⁶²

Inerciju komešanja masa i nasilje nije mogla zaustaviti niti nova vlast. Kada je 29. listopada 1918. godine Hrvatski Sabor jednoglasno prihvatio prijedlog Svetozara Pribičevića, Ante Pavelića i drugih zastupnika o raskidu državnopravnih veza s Austro-Ugarskom monarhijom te obznanio uspostavu „nove suverene Države Slovenaca, Hrvata i Srba, koja je konstituirana na „cijelom etnografskom području tog naroda,“ nije se zaustavila anarhija. Utjecaj Novoproglašenog Narodnog vijeća „jedva je prelazio okvire gradova.“⁶³ Hrvatska je zahvaćena općim nemirima: „u tom razdoblju „velikih buna i užasnih dana“ pljačkani su dućani, zaposjedana su imanja i vlastelinski dvorci, koji su osim toga, često i potpaljivani; odnošeni su namještaj i odjeća, a stoka plijenjena; nepomućeni mir vlastelinskih šuma poremetili su seljaci i naoružane skupine zelenog kadra, koji su napokon mogli potpuno zadovoljiti svoju žudnju za ogrjevnim drvetom. Neredi su se širili. Jedan prvak Narodnog vijeća iz Slavonije javljao je u Zagreb kako je nemoćan da išta učini: ne može provesti prijeki sud, jer bi onda morao da povješa čitavo mjesto.“⁶⁴ Neredi nisu zaobišli ni sam Zagreb „koji je pozdravio raspad monarhije;“ u glavnom gradu Hrvatske „gomila (je) prodrila u zatvore i vojna skladišta, oslobodila zatvorenike i počela pljačkati.“⁶⁵ U prosincu došlo je i do sukoba vlasti i razvojačenih vojnika oko pitanja ujedinjenja sa Srbijom bez provedbe referenduma i odluke Sabora.⁶⁶ Svi ovi događaji svjedočili su o vremenu u kome su se rušile stoljetne tradicije, postavljajući paradigmu preispitivanja budućih formi vlasti, poretka i tradicionalnih vrijednosti.

⁶¹ Isto, 20.

⁶² I. Politeo, O austrijskom ustavu, *Hrvatska njiva*, god. I, br. 25, 25. VIII, 1917; 431-433. Prema N. Kisić-Kolanović, 29.

⁶³ I. Banac, 130.

⁶⁴ Isto.

⁶⁵ J. Horvat, *Zapisci iz nepovrata*, 127,128.

⁶⁶ R. Horvat, *Hrvatska na mučilištu*, Zagreb, 1992, (pretisak), 54.

Albert BING

THE FIRST WORLD WAR AND MASS POLITICAL
(SELF)CONSCIOUSNESS: THE CASE OF CROATIA

Summary

This paper deals with the development of Croatian politics ahead of the Sarajevo assassination and the outbreak of the First World War. The focus of attention is the question of a national issue whose interpretation of 1903 is gaining new significance due to the acute crisis of dualism, change of government in the Kingdom of Serbia, and the increasingly prominent activity of the heir, Duke Franz Ferdinand. On the basis of the analysis of parliamentary party programs and the activities of relevant political groups, unilateral dissatisfaction with the Croatian position in Austria-Hungary is noticed, and in the context of the state relations with Hungary, it stands out as an overwhelming problem of achieving Croatian financial autonomy. After the implementation of the annexation of Bosnia and Herzegovina, the approach to the national issue is tightened, and from then on, a considerable number of political actors have seen its solution only in affirmation of the principle of national unity in the integral area of the southern Slavs.